

Knjiga Irene Vallejo *Beskraj u trsci*, kako je istaknuto u podnaslovu, vodi čitatelje na „veliku avanturu knjige u antičkome svijetu“. Vještim pripovjedanjem bez puno faktografije, ali s mnoštvom zanimljivosti i opisa antičkih fenomena bitnih za razumijevanje tematike djela te stalnim pozivanjem na suvremene knjige, filmove ili povijesne događaje/osobe, Vallejo ovu avanturu čini pristupačnom svakom profilu čitatelja. I upućeni i neupućeni, i povjesničari/povjesničari umjetnosti i klasični filolozi i komparativisti, ili samo zaljubljenici u prošlost i čitanje pronaći će nešto za sebe. Zaključno se također može izreći da autorica želi pokazati da su knjige, bez obzira na to u kojem obliku postojale i s kojim sadržajima bile ispunjene, a posredno time i aktivnost čitanja, neodvojivi dijelovi čovjekove egzistencije.

Josip Imbrišak

Značajan prilog poznavanju dalmatinske ranonovovjekovne povijesti *Marko Trogrlić i Josip Vrandečić (ur.), Oslobođenje Klisa 1648. godine. O 370. obljetnici, 1648.-2018. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Splitu 24. rujna 2018., Split: Književni krug, 2022, 241 str.*

Zbornik koji je tema ovog osvrta nije prvi naslov u izdanju Književnog kruga Split koji tematizira povjest Klisa. Naime, 2000. izdan je Zbornik posvećen 400. obljetnici neuspjelog pokušaja oslobođenja Klisa 1596, objedinjujući radove znanstvenog skupa održanog 1996. Ovom prigodom riječ je o Zborniku radova proizašlim sa znanstvenog skupa održanog 2018, kojim je obilježeno 370 godina od uspjelog i trajnog oslobođenja Klisa od osmanske kontrole.

Usporedbom geopolitičkog konteksta s kraja 16. i onog sa sredine 17. stoljeća, dobiva se jasniji uvid u ono što se događalo oko Klisa tih godina. Takav komparativni pristup ukazuje na prvi pogled na jednu apsurdnu situaciju. Naime, neuspjeli pokušaj oslobođenja Klisa 1596. dogodio se u trenutku kada geopolitičke prilike sugeriraju da je ishod događaja zapravo trebao biti potpuno drugačiji. Klis, odnosno Jadran bio je sastavni dio prvorazredne geopolitičke cjeline, kao što je to, uostalom, bio i čitav Mediteran tijekom 16. stoljeća, dok su involvirani faktori – španjolski i austrijski Habsburgovci, kao i Osmansko Carstvo – predstavljali prvorazredne silnice te epohe. Presudan razlog zašto Klis tom prilikom nije oslobođen ne leži u superiornoj vojnoj nadmoći Osmanlija, već u posustaloj inicijativi unutar kršćanskog tabora. Kohezijski potencijal srednjovjekovnog koncepta „kršćanske republike“ istrošen je novim svjetovnim svjetonazorom, koji je i na polju političke filozofije proklamirao drugačija načela ranonovovjekovne politike – ona koja su diktirali državni, pragmatični razlozi svjetovne politike. U geopolitičkoj konstelaciji prve polovine 16. stoljeća takvi principi nisu branili sklapanje političkog saveza francuskog „Najkršćanskijeg kralja“ s osmanskim sultanom, uperenog protiv španjolskog „Katoličkog kralja“. Tako ni Mletačkoj Republici 1596. nikako nije bilo u interesu pokretanje protuosmanske inicijative

na istočnojadranskom prostoru, gdje je Klis svakako trebao biti jedna od ključnih polazišnih točaka velike kršćanske oslobodilačke akcije. Za uspješnu realizaciju takvog scenarija bila je presudna podrška Venecije, preko čijeg se teritorija trebao ostvariti mostobran vojne logistike, iz smjera Papinske Države i Napulja, ali i s prostora austrijskih Habsburgovaca, što se naposljetku nije dogodilo. Dva su razloga tome. Najprije, takav razvoj događaja kosio se s mletačkim ekonomskim interesima s obzirom na to da bi široka protuosmanska vojna inicijativa ugrozila taman zakovitlanu trgovinsku razmjenu između Osmanskog Carstva i *Serenissime*, ostvarenu posredstvom splitske skele. Podjednako, geopolitička logika, gledana iz mletačke vizure, nikako nije mogla podržati realizaciju takvih planova čiji bi uspješan ishod samo pojačao utjecaj Habsburgovaca unutar jadranske sfere, gdje se Venecija ionako već osjećala poprilično pritisnutom habsburškim okruženjem iz smjera Milana te Austrije, dok bi ovakva inicijativa dodatno pojačala takav trend, sad još i iz smjera juga, tj. habsburškog satelita Napuljskog Potkraljevstva.

Kontekst sredine 17. stoljeća, kada je Klis za trajanja Kandijskog rata uspješno i trajno oslobođen, kvalificira jadranski i mediteranski prostor, kao i same sudionike ovih događaja, odlikama drugorazredne važnosti. Tada su atlantske obale, kao i monarhije na tom prostoru predstavljali prostor najvećeg geopolitičkog značenja. Oslobođenje Klisa 1596. bio bi prvorazredan događaj s obzirom na involvirane faktore, odnosno međunarodne reperkusije koje bi takav ishod iza sebe ostavio. Budući da se konačno i trajno oslobođenje Klisa zbilo tek 1648, taj je događaj kvalificiran potpuno drugačije. Mletačko-osmanski rat za Kretu, promatran iz globalne geopolitičke vizure, nosio je svojstvo regionalnog sukoba, gdje se nastojanje za angažmanom šire kršćanske koalicije manifestiralo jedino uslijed istodobnog aktiviranja podunavsko-balkanske bojišnice u razdoblju od 1661. do 1664. te prijatnje koja je tada nastala osmanskim napredovanjem prema prijestolnici austrijskih Habsburgovaca. Osim toga, dalmatinska bojišnica – u odnosu na kretsku, a potom i onu u Egeju – najčešće nije bila od prvenstvenog interesa sukobljenih strana.

Tijekom trajanja Kandijskog rata, kako na kretskom bojištu tako i uzduž dalmatinske bojišnice, *Serenissima* je bila prepuštena vlastitim obrambenim mogućnostima. Jedino je Sveta Stolica nastojala aktivno pomagati mletačku flotu u obrani podjednako kretskog koliko i dalmatinskog mletačkog posjeda slanjem papinske flote ili novčane pomoći. Uprkos mnogim tenzijama tijekom prethodnog razdoblja, koje su, pak, bile rezultat talijanske političke konstelacije 16. stoljeća, kao i sukoba ingerencija crkvene i svjetovne vlasti, mletačko-papinski odnosi nigdje nisu tako uspješno usklađeni kao tijekom Kandijskog rata, pogotovo na prostoru Dalmacije, s obzirom na to da se čitava istočnojadranska obala smatrala predstražom talijanskog kopna, pa tako i Papinske Države. Takvu konstelaciju čitatelju približava Josip Vrandečić koji se svojim radom fokusira na izvješća mletačkog nuncija Scipiona Pannocchieschija, upućena državnom tajniku Svete Stolice Giovanniju Panciroliju, u vezi s događajem oko Klisa 1648. Vrandečić je već svojim ranijim radovima skrenuo pozornost na dalekosežne posljedice koje je provedba načela europske ranonovovjekovne vojne revolucije ostavila na istočnojadranskom mletačkom dominiju te značajan obol u vidu financijske i vojnologičke potpore koju je Venecija dobila od papinskog Rima.

Iako je oslobođenje Klisa 1648. bilo tek od lokalnog – dalmatinskog značenja, taj je događaj, promatran iz historiografskog aspekta, zanimljiv zbog više razloga. Iako Klis nije jedina mletačka teritorijalna akvizicija ostvarena tijekom Kandijskog rata, s obzirom na sve vojnostrateške izazove, taj uspjeh zasigurno predstavlja najznačajniji teritorijalni

proboj u unutrašnjost. Ipak je Venecija u tom ratu i dalje ostala vjerna svojoj tradicionalnoj vezanosti isključivo za uski obalni pojas dalmatinskih komunalnih distrikta. Oslobođenje kliške tvrđave svakako je podignulo moral Dalmatincima i Veneciji, pokazavši da je ostvarenje tako zahtjevnog vojno-strateškog cilja itekako moguće, stoga je ono zapravo najavilo sve one velike teritorijalne dobitke koje je Venecija realizirala na dalmatinskoj bojišnici tijekom kasnijeg Morejskog rata i Malog rata.

Oslobođenje Klisa 1648. nije predstavljalo samo teritorijalnu akviziciju, već je ta akcija u Dalmaciji najavila novu epohu moderne taktike ratovanja. Preduvjet ofenzivnijeg djelovanja mletačke vojske bila je primjena standarda vojne revolucije *alla moderna*, što je pretpostavljalo izgradnju bastionskih fortifikacija, uporabu novih tipova vatrenog naoružanja i novih vojnih taktika. Implementacija novih vojnih načela u Dalmaciji pro- vodit će se tijekom čitavog trajanja Kandijskog rata te u periodu koji mu je slijedio, dok je kliška oslobodilačka akcija predstavljala dotad najsloženiju vojnu operaciju provedenu u Dalmaciji. U njoj su združeno djelovali mornarica, pješništvo, topnici i konjica, podjednako strani *condottieri*, kao i domaći teritorijalci.

Kliški uspjeh potrebno je promatrati i kroz prizmu uspješne inicijative istaknutih po- jedinaca koji su predvodili taj pothvat. Domaća je historiografija doista rijetku pozornost posvećivala dalmatinskim generalnim providurima, koji se najčešće percipiraju kao puki provoditelji smjernica iz Venecije, a zapravo su pojedini dali velik osobni pečat periodu obnašanja svoje dužnost. U tom smislu rad Radoslava Tomića predstavlja historiografski iskorak s obzirom na to da je posvećen dalmatinskom generalnom providuru Leonardu Foscolu (1645–1650). Akademik Tomić analizira portrete prisutne u Dalmaciji, kao i grafičke prikaze samog Foscola, koji ukazuju najprije na njegovu povezanost s Dalmaci- jom, a podjednako predstavljaju zanimljiv imagološki, propagandni materijal koji je imao za svrhu veličati i memorirati slavnu ulogu ne samo providura nego i Mletačke Republike. Osim samog portreta, taj vizualni medij sadrži i tekstualni spomen, kao i vedute gradova koji se referiraju na vojne podvige, a jedan takav s prikazom Klisa i Splita u pozadini također je sačuvan. Suprotno uobičajenoj predodžbi koja Foscola prikazuje kao sjajnog vojskovođu, ovaj rad ima za cilj prikazati dalmatinskog providura u drugačijem svjetlu. On je, naime, u godinama ratne stvarnosti polagao pozornost ne samo vojno-obrambenim pitanjima već se iskazao i intervencijama javne namjene, kao i onim umjetničkim, usko vezanim uz vjersku obnovu Dalmacije u skladu s tridentskim smjernicama. Stoga autor ovog članka analizira i vrednuje ostavštinu Leonarda Foscola unutar koje ubrajamo neke od ponajboljih primjera dalmatinske sakralne baštine iz sredine 17. stoljeća. Foscolo je u svakom smislu nastojao podignuti letragičnu provinciju posrnulu pred stoljetnom os- manskom ugrozom. Zbog zasluga u ratovima protiv Turaka, ali i ukupne politike prema Dalmaciji, niti jedan drugi vladar ili, pak, vojskovođa – zaključuje autor – nije uživao toliku popularnost u Dalmaciji kao Leonardo Foscolo. Svjedoče tome brojni javni spomenici koji su mu iz poštovanja i zahvalnosti podignuti u Šibeniku, Splitu, Hvaru i Korčuli.

S obzirom na prvenstvenu fokusiranost na kretska, a potom na egejsko bojište, Venecija za Kandijskog rata nije znala iskoristiti potencijal morlačkog stanovništva koje je počelo prebjegavati s osmanskog teritorija na mletački. Koncept organizirane morlačke podaničke vojske zaživjet će tek kasnije tijekom Morejskog rata. Međutim, inicijativa kršćanskog stanovništva koje je stupalo u tijesan odnos s mletačkim vlastima došla je do izražaja već za Kandijskog rata te su zajedničkim akcijama doprinijeli potiskivanju Osmanlija. Rad Stjepana Kراسića opisuje djelovanje uskočkog vođe don Stjepana Sorića, koji je kao

župnik u zadarskom zaleđu na turskom području među prvima sa svojim župljanima prebjegao na mletačko područje, stavivši se na raspolaganje generalnom providuru Leonardu Foscolu. Kao izuzetno sposoban vojskovođa sudjelovao je u svim važnijim bitkama i ratnim pothvatima 1647. i 1648, podjednako u obrani mletačkih utvrda i gradova u Dalmaciji, kao i u napadima na Drniš, Knin, Gračac, Udbinu te druge utvrde u osmanskom zaleđu. Stjepan Sorić odigrao je vrlo zapaženu ulogu prilikom obrane Šibenika (1647) i oslobađanja Klisa (1648). Među mnogim ratnicima i uskočkim prvacima koji su se istaknuli pri oslobodilačkim akcijama oko Klisa 1648. Anđelko Mijatović u svojem radu ističe harambašu iz šibenskoga zaleđa Vuka Mandušića.

Radovi sabrani u ovom zborniku upućuju na geostratešku važnost Klisa sagledanu u široj povijesnoj perspektivi, najprije iz geohistorijskog aspekta, polazeći, pak, od Braudelove premise koja geografske determinante vidi kao krucijalnu nit utkanu u povijest svakoga grada, mjesta ili prostora. Zahvaljujući vojnostrateškoj važnosti, kao i prometno-komunikacijskom značenju samog kliškog klanca, kliška se klisura pokazala izuzetno značajnom u širem regionalnom okviru već u predantičkom razdoblju. Rad Nenada Cambija razmatra važnost Klisa u antičko doba. Budući da je kontrolirao dalmatinsku metropolu, kao i čitav njezin ager, Klis je bio dijelom salonitanske administrativne jedinice. Nakon prolaska kroz kliški klanac, započinjala je čitava mreža cesta koje su, lepezasto se šireći, vodile sve do krajnjih granica Rimskoga Carstva. Izuzetno značenje tog punkta proizlazilo je iz nadovezanosti te cestovne mreže na salonitansku luku, smještenu u središtu istočne obale Jadrana, s dobrim mogućnostima pristajanja proizašlima iz morfologije kaštelanskog zaljeva, što je taj prostor činilo najznačajnijim *entrepotom* na čitavom istočnom Jadranu.

Rad Radoslava Bužančića u historijskoj perspektivi vodi nas u ranosrednjovjekovnu fazu kliške povijesti. Mahom se bazira na rezultatima arheoloških istraživanja 2011, provedenih unutar crkvice sv. Vida koja se nalazi u sklopu kliške tvrđave. Tom prigodom nađeni su dijelovi crkvenog namještaja, od kojeg su posebno značajni ulomci kamene grede s donacijskim natpisom hrvatskog kralja koji sadrži i titulu kraljice, kao i dijelove njezina imena u vezi s kojim još nema historiografskog konsenzusa. U tom smislu rad ne nudi cjelovito čitanje vladarskog natpisa, ostavivši otvorenim brojne mogućnosti interpretacije. Međutim, ono što je i iz ovog rada očito jest činjenica da je Klis zadržao svoje geostrateško značenje te je u 9. stoljeću potpuno transformiran u novi tip naselja, kada je graditeljstvo ranosrednjovjekovne hrvatske države unijelo značajne novosti. Modernizirana utvrda postala je ranosrednjovjekovni centar urbaniteta. Klis je u toj preobrazbi postao *castellum* zapadnoeuropskog tipa, grad na tipičnoj uzvisini, odnosno burg novog europskog srednjovjekovlja.

Ovaj Zbornik donosi i jednu ekohistorijsku studiju, pravu metodološku rijetkost u hrvatskoj historiografiji. Naime, Krešimir Kužić u svojem radu prikazuje utjecaj meteoroloških uvjeta na postrojbe mletačke vojske tijekom izvođenja operacije oslobođenja Klisa, u ožujku 1648. Polazeći od poznatih astrofizičkih i klimatoloških podataka kojima pojašnjava globalnu pojavu „Malog ledenog doba“, koje je tijekom 17. stoljeća uzrokovalo pojavu klimatoloških ekstrema, autor se koristi deskriptivnim izvorima (izvještajima mletačkih knezova) s pomoću kojih detektira simptome ovog klimatološkog fenomena i u jadranskom prostoru. Sredinom 17. stoljeća zabilježene su neke od najhladnijih ne samo zimâ nego i godinâ u cijelome „Malom ledenom dobu“. U vojnom smislu, operacija je bila inovativna s obzirom na to da je provedena u neuobičajenom i nepovoljnijem dijelu godine – krajem zime. Suprotno onoj klasičnoj vojnoj „ljetnoj“ doktrini, general Foscolo htio je iskoristiti zimu, znajući kako će snijegom zameteni prijevoji na Dinari i Kamešnici

presjeći mogućnost pristupa pomoćnih turskih snaga iz Bosne. Međutim, žestoka bura i hladnoće uzrokovale su žrtve i među mletačkim vojnicima. Autor zaključno postavlja pitanje dvojeći o tome bi li uopće bilo moguće realizirati uspješnu akciju oslobođenja Klisa da se postupalo uvriježenom taktikom ratovanja u klimatološki povoljnijem dijelu godine.

Na temelju sačuvanih podataka srednjovjekovne splitske notarske kancelarije, Tonija Andrić razmatra odnose Splićana i Klišana u 14. i 15. stoljeću. Razmatrajući društveno-ekonomski aspekt svakodnevnih kontakata u vrijeme kad osmanlijska pustošenja još nisu ugrožavala Split izravno – iako je krajem 15. stoljeća već bio prisutan posvemašnji osjećaj nesigurnosti i straha – autorica te relacije detektira kao dosta dinamične i kvalitetne, čime se potvrđuje ona prirodna upućenost grada na svoje najneposrednije zaleđe.

Zbornik donosi i dva povijesnoknjiževna rada. Prvi, autora Ivana Boškovića, razmatra imagološki potencijal kliških motiva prisutnih u povijesnoj memoriji nacionalne književnosti. Riječ je o motivima koji evociraju pad Klisa te junački lik Petra Kružića, koje autor kontekstualizira i na primjeru dvaju književnih dijela relativno novijeg datuma. Rad Ivane Odža razmatra poziciju žene u odabranim epskim pjesmama ratne tematike, detektirajući prisutnost, ulogu i značenje nekoliko ključnih, stereotipno učvršćenih ženskih mitologema unutar patrijarhalnoga kulturološkog diskursa.

Evidentno je, dakle, da Zbornik radova *Oslobođenje Klisa 1648. godine*, u izdanju Književnog kruga Split, predstavlja značajan tematski i metodološki iskorak. Zsigurno će produbiti poznavanje dalmatinskog ranonovovjekovlja, stoga ne treba dvojiti u vezi s time hoće li naći put do stručne i šire javnosti. Isto tako, treba istaknuti kako ovim naslovom Književni krug Split nastavlja tradiciju relevantne znanstvene i kulturne institucije, čija važnost nadilazi splitske i dalmatinske okvire.

Nikša Varezić

Što je novo u vojnokrajishkoj historiografiji?

Vojna krajina u suvremenoj historiografiji (ur. Drago Roksandić i Vedran Muić), Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije, FF press, 2021, 438 str.

Zbornik radova *Vojna krajina u suvremenoj historiografiji* rezultat je ciklusa javnih predavanja održanih sada već „davne“ 2012. Kao što svjedoči uvodnik jednog od urednika, Drage Roksandića, ovaj ciklus „proistekao je iz potrebe da se intergeneracijskim dijalogom studentica/studenata i profesionalnih istraživača vojnokrajishke baštine evaluiraju stečene spoznaje, ali i daju novi impulsi pristupima ovoj neiscrpoj problematici“ (1). Već i sâm pogled na sadržaj zbornika – posebno ako ga usporedimo s poznatom „crnom knjigom“ koju je 1984. uredio Dragutin Pavličević¹ – otkriva tematske promjene u fokusu bavljenja

¹ Dragutin Pavličević (ur.), *Vojna krajina: povijesni pregled, historiografija, rasprave* (Zagreb: Liber, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta, Odjel za hrvatsku povijest, 1984).

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

55

BROJ 2

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

FF press

ZAGREB 2023.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 55, broj 2

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Domagoj Tončinić

Glavna urednica / Editor-in-Chief

Inga Vilogorac Brčić

Izvršna urednica / Executive Editor

Kornelija Jurin Starčević

Uredništvo / Editorial Board

Jasmina Osterman (stara povijest/ancient history), Trpimir Vedriš (srednji vijek/medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac (moderna povijest/modern history), Tvrtko Jakovina (suvremena povijest/contemporary history), Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Council

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Marijan Premović (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko Bratož (Ljubljana), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki (Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Vladan Gavrilović (Novi Sad), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nade Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršni urednik za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Martin Previšić

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120191

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS, ERIH PLUS, Emerging Sources Citation
Index - Web of Science

Naslovna stranica / Title page by

Marko Maraković

Grafičko oblikovanje i računalni slog / Graphic design and layout

Marko Maraković

Lektura / Language editors

Samanta Paronić (hrvatski / Croatian)

Edward Bosnar (engleski / English)

Tisak / Printed by

Tiskara Zelina d.d.

Naklada / Issued

200 primjeraka / 200 copies

Ilustracija na naslovnici

Muza Klio (Alexander S. Murray, *Manual of Mythology*, London 1898)

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrčak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*